

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ARCHITECTURE

АРХИТЕКТУРА

ՀՏԴ՝ 728

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-137

ԿԱՄԱՐ, ԹԱՂ, ԽՈՐԱՆ, ԽՈՅ, ՎԻՇԱՊ ԵՎ ԱՅԼ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ
ԶԵՎԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ՀԱՐՑԵՐ¹

Աշոտ Հ. Գրիգորյան

Հայաստանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարան, Երևան, ՀՀ

Անի Ա. Գրիգորյան, Դավիթ Ս. Նահատակյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Անվիտում

Նախաբան. Համաձայն տարածված տեսակետի՝ հայկական միջնադարյան ճարտարապետական որոշ ձևեր հարևան երկրների ազդեցություններ ունեն։ Այս շարքում են նաև տեսական մոտեցումները՝ կամար, թաղ, խորան, խոյ, վիշապ և այլ հորինվածքային ձևերի վերաբերյալ։ Բնական հարց է ծագում՝ նախքան քրիստոնեության շրջանը մեզանում որևէ պատկերացում կամ փաստացի գտածո չի՞ եղել, որը հիմք հանդիսանար դրանց տեղական՝ հայկական ծագման մասին կարծիք հայտնելու համար։ Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են ճարտարապետական տիպերի համեմատական, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները Արագածոտնի, Տայքի, Շիրակի և Հայքի այլ վայրերի օրինակներով։ Վերլուծություն. Ճարտարապետական հորինվածքային ձևերի ակունքները պետք է փնտրել հնադարի մարդու կողմից արհեստական միջավայր ստեղծելու առաջին փորձերում։ Այս ելակետով առաջնորդվելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ ճարտարապետական հորինվածքային տիպերը պիտի նախատիպեր ունենային երկիր-երկինք տիրություն։ Այդ նախատիպերը պիտի ստեղծվեին մարդուն արդեն ծանոթ և ինչ-որ չափով հասկանալի երևույթների,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում։

պատկերների ու այլ գործոնների հիման վրա, սա ենք՝ երկինքը պատկերվել թռչնի տեսքով, ծիածանը՝ կամարի, ջուրը ընկալվել որպես կյանքի հարատևման անհրաժեշտ տարր, սկիզբ, անձավը՝ ապաստարան: *Արդյունքներ*. Հայկական լեռնաշխարհում պահպանված հուշարձանների հորինվածքային լուծումներում հայտնի որոշ ձևեր կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ. կամարակապ կառույցների համար որպես նախատիպ են հանդիսացել երկնակամարը, ծիածանը, բնական կամարաձև քարայրի տեսքը և այլ բնական տեսանելի երևույթներ, որոնք իրականացվել են «կեղծ կամար» նախաձևի միջոցով՝ նախ ուղղանկյուն, ապա՝ «կամարաձև» լուծումով կառուցված կառույցի ներսում, նախատիպ հանդիսանալով կամար, թաղ, խորան, տրումպ հորինվածքների համար, գուգահեռաբար հիմք ստեղծելով մուտք-ելքի՝ ինչպես ուղղանկյուն, այնպես էլ կամարակապ, լուծումների համար: Խոյակերպ կոթողների, ինչպես նաև խաչքարերի համար նախատիպ կարող էին հանդիսանալ բնական ժայռաբեկորները և նախամարդու կողմից ուղահայաց տեղադրված մենաքարերը: Կարող ենք եզրակացնել, որ այդ հորինվածքների նախատիպերը ձևավորվել են Հայկական լեռնաշխարհում, այսինքն՝ տեղական ծագում ունեն: *Հեղինակների ներդրումը*. Հոդվածը գրվել է հեղինակների կողմից համատեղ աշխատանքի արդյունքում: Ճարտարապետական նախատիպերի համեմատական վերլուծությունը կատարել է Աշոտ Հայկազուն Գրիգորյանը, դրանց գեղարվեստական և գեղագիտական մեկնությունները՝ Անի Աշոտի Գրիգորյանը: Պատմական Տայք նահանգից նորահայտ նյութերի հավաքագրումն ու ճարտարապետական վերլուծությունն իրականացրել է Դավիթ Սամվելի Նահատակյանը:

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, նախատիպ, տիպ, կամար, թաղ, խորան, խոյ, վիշապ, ճարտարապետություն:

Ինչպես հղել՝ Հայկազուն Ա., Գրիգորյան Ա., Նահատակյան Դ. *Կամար, թաղ, խորան, խոյ, վիշապ և այլ հորինվածքային ձևերի և դրանց նախատիպերի մի շարք հարցեր*. // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2024: Հ. 1 (27): 137-151
Էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-137

COMPARATIVE STUDY OF A NUMBER OF ISSUES RELATED TO ARCHS, VAULTS, APSES, RAMS, DRAGONS AND OTHER DESIGN FORMS AND THEIR PROTOTYPES

Ashot H. Grigoryan

National University of Architecture and Construction, Yerevan, RA

Ani A. Grigoryan, Davit S. Nahatanyan

Shirak Center of Armenological Studies NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: According to a commonly shared opinion, certain medieval Armenian designs are believed to bear the influence of neighboring states. These include also theoretical opinions regarding arches, vaults, apses, rams, dragons and other design forms. The question naturally arises

– were there no images or actual findings on Armenian territory in the pre-Christian era that could serve as the basis for claiming a local, Armenian origin for these forms? *Methods and materials:* This study involves a comparison of architectural types, as well as methods for the combination and analysis of original sources with examples from Aragatsotn, Tayk, Shirak and other locations in Hayk. *Analysis:* The origins of architectural design forms must be sought in the earliest attempts by ancient humans to create an artificial environment for themselves. Guided by this starting point, one could conclude that the architectural design forms would have their prototypes in the earth-heaven domain. Those prototypes would then have been created on the basis of phenomena, factors, and images that are already familiar and, to a certain extent, understandable to human beings. For example, the sky was depicted in the form of a bird, the rainbow as an arch, water was perceived as a necessary element for the continuation of life or its beginning, caves were seen as shelter and so on. *Results:* Some of the best known forms of design solutions for monuments seen in the Armenian highlands can be grouped as follows – arched structures followed the prototype of the arch of the sky, rainbows, natural arched caves and other visible natural phenomena, which were then created in practice using a “false arch” pattern, first as a rectangle, and then with an inner “arched” structure, which then served as the prototype for vaulted arches, apses, and squinch designs, simultaneously establishing the basis for both rectangular and arched entrance-exit solutions. Natural boulders and monoliths placed vertically by prehistoric humans could serve as the prototype for ram-shaped monuments as well as *khachkars*. We can conclude that the prototypes of these designs were formed in the Armenian highlands, i.e., they are of local origin. *Authors’ Contribution:* The article was written by the authors as a result of their joint work. The comparative analysis of architectural prototypes was conducted by Ashot Grigoryan, their artistic and esthetic interpretations were the work of Ani Grigoryan. Davit Nahtakyan carried out the collection and architectural analysis of new materials from the historical province of Taik.

Key words: *Armenian Highlands, prototype, form, arch, vault, apse, ram, dragon, architecture.*

Citation: Hajkazun A., Grigoryan A., Nahatakyan D. *Comparative Study of a Number of Issues Related to Arches, Vaults, Apses, Rams, Dragons and other Design Forms and their Prototypes*, // “Scientific works” of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024. V. 1 (27). 137-151 pp.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-137

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА АРОК, СВОДОВ, АБСИД, ОВНОВ, ВИШАПОВ И ДРУГИХ КОМПОЗИЦИОННЫХ ТИПОВ И ПРОТОТИПОВ

Ашот А. Григорян

Национальный университет архитектуры и строительства, Ереван, РА

Ани А. Григорян, Давид С. Наатакян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАС, Гюмри, РА

Аннотация

Введение: Согласно рапространенному мнению некоторые формы средневекового армянского зодчества испытали влияние соседних стран. Возникает естественный вопрос, разве не было до принятия христианства в Армении каких-либо представлений и артефактов, которые позволили бы заявить об их первородном армянском происхождении? *Методы и материалы:* В работе использованы сравнительные методы изучения архитектурных форм, а также анализ и сопоставление письменных источников относительно памятников Арагацотна, Тайка,

Ширака и других регионов Айка. Анализ: Истоки архитектурных форм необходимо искать начиная с первых попыток древнего человека создать новую среду обитания. Соответственно можно сделать вывод, что типы архитектурных сооружений имели праобразы в пространстве земля-небо, эти древнейшие типы создавались на основе уже знакомых и понятных человеку явлений и образов. Так, небо изображалось в виде птицы, радуга трансформировалась в арку, вода воспринималась как некое начало и продолжение жизни, пещера как убежище и место обитания и др. Результаты: Фактически первые известные попытки создания архитектурных сооружений на Армянском нагорье и прилегающих территориях были предприняты не позднее X-V тысячелетий до н.э.. Сохранившиеся на Армянском нагорье древнейшие памятники, их композиционные решения, можно сгруппировать так: арочные сооружения в качестве праобраза имели небесный свод радугу, “арочные” пещеры и прочие естественные “элементы” природы превратились в “ложную” арку, вначале прямоугольную, а со временем был совершен переход к “арочным” решениям интерьеров. Это стало как бы прототипом для сложных композиций: арочным сводам, хоранам (сводчатая ниша), тропам, а также параллельно, к прямоугольным или арочным “дверным” проемам. Для памятников типа овна и хачкаров прототипами возможно стали отдельно стоящие скалы или вертикально установленные древними людьми камни (менгиры). Напрашивается вывод о местном происхождении и формировании древнейших типов сооружений, а именно на Армянском нагорье. Вклад авторов: Статья - результат совместной работы авторов. Сравнительный анализ архитектурных прототипов проведен Ашотом А. Григоряном, их художественное толкование – Ани А. Григорян. Сбор и архитектурный анализ новых материалов из исторической провинции Тайк - Давид Наатакян.

Ключевые слова: Армянское нагорье, прототип, тип, арка, свод, хоран, овен, вишан, архитектура.

Как цитировать: Айказун А., Григорян А., Наатакян Д. *Некоторые вопросы сравнительного анализа арок, сводов, абсид, овнов, вишанов и других композиционных типов и прототипов*, // «Научные труды» ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024. Т. 1 (27). 137-151 сс.
DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-137

ՆԱԽԱԲԱՆ. Ճարտարապետությանը նվիրված պատմատեսական ուսումնասիրություններում ընդունված է այն տեսակետը, որ յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ժառանգորդն է նախորդի մշակութային ավանդույթների: Հարևան երկրների մշակույթում, նաև ճարտարվեստում, լինում են և կան փոխառություններ [3, էջ 62]: Որպես կանոն, ուսումնասիրողները, հենվելով հնագիտական նյութի և համեմատական վերլուծությունների վրա, փաստում են այս կամ այն հորինվածքային ձևերի տեղը, ժամանակը և մշակութային պատկանելությունը: Նման մոտեցումը վերանայվում է այն ժամանակ, երբ ի հայտ են գալիս նոր փաստեր և գտածոներ: Հաճախ տասնամյակներով շրջանառվում են նույն տեսակետները, որոնք երբեմն դժվար է լինում փոփոխել կամ վերանայել: Համաձայն տարածված տեսակետի՝ հայկական մինչմիջնադարյան և միջնադարյան ճարտարապետությունը հարևան երկրների ազդեցություններ ունի [3, էջ 64]: Այս շարքում են նաև տեսական մոտեցումները կամար, թաղ, խորան, խոյ, վիշապ և այլ հորինվածքային ձևերի վերաբերյալ:

ՎԵՐԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. Բնական հարց է ծագում՝ նախքան քրիստոնեության շրջանը, մեզանում որևէ պատկերացում կամ փաստացի գտածո չի՞ եղել, որը հիմք հանդիսանար

ճարտարապետական հորինվածքային ձևերի տեղական՝ հայկական ծագման մասին կարծիք հայտնելու համար, հատկապես որ անընդհատ շեշտվում է, որ ավանդվել է մեր նախապապերի ժառանգությունը [3, էջ 19]:

Այսինքն, եթե հայկական վաղ միջնադարյան պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունը, բացի տեղական ավանդույթներից, կրել է նաև հարևան երկրների մշակութային ազդեցություններ, ապա անորոշ է մնում, թե մեզ հետաքրքրող կամար, թաղ, խորան, գմբեթ և այլ հորինվածքային ձևերը, որ լայն կիրառություն ունեն վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության մեջ, տեղակա՞ն են, թե՞ փոխառված:

Ճարտարապետական հորինվածքային ձևերի ակունքները, անշուշտ, պետք է փնտրել հնադարի մարդու կողմից արհեստական միջավայր ստեղծելու առաջին փորձերում: Հայտնի է, որ մարդ արարածը նախ մտածում է, հետո գործում, նշանակում է մարդու կողմից արհեստական միջավայրի յուրաքանչյուր բաղադրիչ նախ սևեռվել է մտապատկերում և հետո՝ իրականացվել երկրի վրա: Այսինքն՝ որևէ տիպի փաստացի գոյությունը պիտի ունենար իր նախատիպ մտացածին հորինվածքը: Ուրեմն, ինչպե՞ս որոշել նախատիպի առաջացման պատճառները, տեղը և ժամանակը:

Օրինակ, եթե բանական մարդու գանգ է գտնվել Երևանի Հրազդանի կիրճում, որը թվագրվում է 900-500 հազ. տարով և համարվում է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն գտածոներից, կամ, Գեղարքունիքի մարզի Կալավան գյուղի մոտ հայտնաբերված քարեդարյան կացարանը 70 հազ. տարվա պատմություն ունի, իսկ Կայանում հայտնաբերված հյուղակի կենտրոնում 4800 տարեկան օջախ է եղել, ապա կարելի է ենթադրել, որ Հայկական լեռնաշխարհի հազարավոր ժայռապատկերներն ավելի հին են, կամ գոնե ժամանակակից Պորտաբլուրի (9000 մ.թ.ա.) [6] մշակույթին: Եթե ընդունենք նաև, որ մեզայիթյան դամբարանային հորինվածքները նույնպես հնագույն ստեղծագործություններ են, ապա, մեզ հետաքրքրող եզրույթների նախատիպերը, առնվազն այդ ժամանակաշրջաններին պիտի վերագրենք:

Պատմահնագիտական հարուստ նյութերը փաստում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում մշակույթը չընդհատվելով շարունակաբար զարգացում է ապրել իր ամենատարբեր շերտավորումներով:

Հայ մշակույթում հորինվածքային տարրերի նախատիպեր կարելի է տեսնել արվեստի ցանկացած տեսակներում: Օրինակ՝ ճարտարապետական փոքր ձևերում խաչքարերի նախատիպեր են հանդիսացել մենասյուները (մենհիբները), Արարատյան թագավորության շրջանի սեպագիր, ուղղահայաց կանգնեցված և հղկված սալաքարերը, Վիշապ և ձկնակերպ կոթողները (պատկեր 2):

Հետաքրքիր են նաև խոյ և ձի պատկերող կոթողները, օրինակ, պատմական Տայքի Ագորդ, Օլթի, Օլոր շրջաններում դեռևս կարելի է հանդիպել այսպիսի կոթողների, որոնք իրենց հորինվածքով անշուշտ ավելի նախնական մշակութային հետքեր են պարունակում, քան, ասենք, Նոր Զուղայի կամ պատմական Հայաստանի այլ վայրերից հայտնի տասնյակ նմանատիպ կոթողները [1, էջեր 11-13, 154-155]: Դրանք իրենց հորինվածքով պարզ են, զերծ գեղարվեստական մանրամասներից, նույնիսկ իրենց ուրվագծային նկարվածքով մոտ ավելի վաղ շրջաններից հանդիպող խոյակոթողների, որոնք

իրենցից ներկայացնում են քարաբեկորի խորանարդ հիշեցնող, սակայն մի կողմից թեք անկյան տակ տաշված հատվածով քարաբեկոր, որը իր նկարվածքով խոյ է հիշեցնում: Նման կոթողներ կարելի է հանդիպել Մաստարայի հին գերեզմանատանը (պատկեր 8): Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում թաղման ծեսի հետ կապված դամբարանային հորինվածքները:

Թաղման ծեսի հետ կապված մեր նախապապերի կառուցած բլրաձև (և այլ տիպերի) դամբարանների, «հսկայի» տների հատակագծային, ծավալատարածական հորինվածքները ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող կամար, խորան, թաղ և այլ հորինվածքների նախատիպերը այստեղ պիտի փնտրել (պատկեր 6): Պատկեր 6, 4, 5-ում պատկերված դամբարանի հորինվածքից պարզ է դառնում, որ փորձ է արված «թաղման խուցը» կառուցել քառանկյան տեսքով, իսկ քարակույտային ծավալը կառուցվել է ոչ թե շրջանաձև, ինչպես մյուս դեպքերում, այլ ձվաձև, և սա խոսում է այն մասին, որ այս տեսակն ավելի նախնական է: Այսինքն՝ այստեղ նկատելի է շրջանակի և քառանկյան հորինվածքային նախատիպերի կիրառումը՝ ձվաձևից անցումը շրջանաձևի: Հսկաների այս դամբարանի կառույցում արդեն տեսնում ենք ճիշտ շրջանաձև հորինվածք, իսկ «թաղման խուցը» քառանկյունից «ձգտում» է իր երկարաձիգ կողմից կիսաշրջանի անցման. այս միտումը նկատվում է մի շարք նմանատիպ դամբարաններում (պատկեր 6):

Պատկեր 6-ում հստակ է կիսաշրջան (թաղ), խորան և այլ լուծումների աստիճանական անցման փորձը՝ որպես առաջինների նախատիպեր: Հստակ է նաև քառանկյունից կիսաշրջանի անցման փորձը հատակագծում և աստիճանականից կամար-թաղին անցնելու փորձը կտրվածքում:

Եթե Ներքին և Վերին Նավերի դամբարանադաշտում հիմնական հուղարկավորության հորինվածքային ձևերը հատակագծում ուղղանկյուն են (պատկեր 6), ապա հրակայի տների հատակագծային տիպերը այլ են: Այստեղ հանդիպում են ինչպես ուղղանկյուն, այնպես էլ այլ հորինվածքային ձևեր: Մեզ հետաքրքրողը վերջիններն են, որտեղ ուղղանկյուն լուծումը իր երկարաձիգ կողմի ավարտին աստիճանաբար անցում է կատարում դեպի կորագիծ հորինվածքը: Եթե քառանկյան պարագայում բոլոր անկյունները մոտ են 90°-ին, ապա քննարկվող տարբերակում ուղղանկյան երկար պատը ճակատայինի հետ հանդիպման կետում ոչ թե 90° է, այլ թեք դրված (աջից և ձախից), մեկ սալի (հաճախ մեկից ավելի) միջոցով «կոտրում» է ուղղանկյան անկյունը և ձգտում է կորագծային լուծմանը (պատկեր 6): Այս հորինվածքում, եթե չունենք ճիշտ երկրաչափական կիսաշրջան, ապա նույնիսկ անգն աչքով տեսանելի է այդ 90°-ի ձգտումը կորագծային 180°-ի: Պատկեր 6-ից պարզ է դառնում, որ ներկայացվող հսկայի տան հատակագծային լուծումը կարելի է վերագրել կորագիծ լուծման նախատիպին: Եթե նկատի ունենանք, որ դամբարանի աջ և ձախ պատերը դեպի վեր, աստիճանաձև, մեկը մյուսից առկախ դեպի ներս (և վեր) են դասավորված և ծածկված մի մեծ սալով, ապա հեշտ է նկատել, որ գործ ունենք կամարաձև «թաղ» տիպի ծածկի նախատիպի հետ (պատկեր 6):

Կարևոր է նշել նաև, որ Հայկական միջնադարյան պաշտամունքային կառույցներում լայն տարածված տրոմպի, առագաստի և նաև գլխատան հազարաշեն ծածկի հորինվածքային նախատիպերը նույնպես այս հնագույն հուշարձաններում կարելի է գտ-

նել: Օրինակ, պատկեր 7-ից պարզ հետևում է, որ 90°-ի անկյուն ունեցող պատի պահանջվող շարքի անկյունը 45° թեքությամբ քարե սալի տեղադրումով հնարավոր է փոքրացնել ակնկալվող «թռիչքը» (երկու հանդիպակաց պատերի միջև եղած հեռավորությունը) և կրկնելով այս մոտեցումը բոլոր չորս անկյուններում՝ մի կողմից «մոտենում» ենք գլխատան հազարաշերտ ծածկի նախատիպին, մյուս կողմից՝ անցում ապահովում քառանկյունից բազմանկյան (հետագայում նաև շրջանակին): Բնականաբար կատարելով ևս մեկ քայլ՝ անկյունի վրա դրված սալին տալով կիսակամար փորվածքի ձև (պատկեր 7), հետագայում նրան հարստացնելով գեղագիտական միջոցներով:

Աշտարակի շրջանի Դաշտ գյուղին հարող տարածքում գտնվող շրջանաձև հատակագծով աշտարականման կառույցի հորինվածքում արդեն հստակ է երկրաչափական շրջանակի (կլորի) կիրառումը (պատկեր 12):

Մեր նախապապերը կարող էին համադրել, համեմատել, մտապահել կուտակված փորձն ու գիտելիքները, փոխանցել հետագա սերունդներին: Մկսելով դյուրությամբ իրականացվող պարզունակ հորինվածքներից՝ դրանք հետզհետե բարդացնելու եղանակով, միակից համալիրին, պարզից բարդին անցնելով, ստեղծել մարդածին հորինվածքներ: Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու բնակության, հետևաբար, գոնե պարզունակ հորինվածքների սկիզբը համարվում է առնվազն Օլդովյան դարաշրջանը: Հետագա դարաշրջաններին վերագրվող (վաղ աշելյան, հին քարի (պալեոլիթ), միջին քարի (մեզոլիթ), պղնձաքարի (էնեոլիթ), վաղ և ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի դարաշրջանների և հետագա մշակութային շերտերում, արտեֆակտները ավելի շատ պիտի լինեն:

Մեր նախնիները, ապրելով երկրի վրա, չէին կարող չնկատել երկինք (արև, լուսին, աստղեր) և երկիր, մարդ և բնություն փոխկապակցվածությունը, բնակլիմայական փոփոխությունների, բուսական ու կենդանական աշխարհների զարգացման շարունակական գործընթացը և, դրանցով պայմանավորված՝ կյանքը երկրի վրա: Բնականաբար, առավել հիշարժան և տպավորիչ, երկրային կյանքի համար կենսական նշանակություն ունեցող երևույթների, դրանց պատկերների, ձևի, ծավալի, գույնի և այլ տեսանելի և շոշափելի երևույթների վերաբերյալ մարդը պիտի ստեղծեր գոյապահպանության արժեհամակարգ և առաջնորդվեր դրանով, նաև փոխանցել իր փորձը ապագա սերունդներին: Այս ելակետով առաջնորդվելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ ճարտարապետական հորինվածքային տիպերը պիտի նախատիպեր ունենային երկիր-երկինք տիրույթում: Այդ նախատիպերը պիտի ստեղծվեին մարդուն արդեն ծանոթ և ինչ-որ չափով հասկանալի երևույթների, պատկերների, գործոնների հիման վրա, ասենք՝ երկինքը պատկերվեր թռչնի տեսքով, ծիածանը՝ կամարի, ջուրը ընկալվեր որպես կյանքի հարատևման անհրաժեշտ տարր, սկիզբ (հետևաբար ջրի ակունքը պահպանելու և պաշտպանելու կարևորություն պիտի ձեռք բերեր, դառնալով նաև պաշտամունքի վայր), անձավը՝ ապաստարան և այլն:

Մական հասկանալի է, որ այս թվարկված հորինվածքային ձևերի մեջ անշուշտ չի կարելի անտեսել դրանց մեջ խտացված խորհրդաբանական պատկերացումները, որոնք առնչվում են մարդ, երկիր, երկինք և հակառակ կապին, ուղղահայաց առանցք հակադրությանը, ծառ-կենաց ծառ, երկնային ճառագայթ (երկիրը սնուցող արական սկիզբ) և

այլն: Ներկայացված օրինակներից հետևում է, որ շրջանակ, քառանկյուն երկրաչափական պատկերները նախ իրենց «նմանակները» (պատկերները) պիտի ունենային բնության մեջ և ապա մարդու կողմից պարզից բարդին, կամ պարզունակ նմանակման և իմաստաբանական հիմնավորման ճանապարհով իրենց տեղ գտնեին արհեստածին միջավայրում: Այսինքն՝ հորինվածքային նախատիպերը ծնվում են մարդ բնություն հաբաբերական մեկնությունների ընթացքում՝ սկզբնական շրջանում ջանալով հաղորդել նախատիպին ամենաընդհանուր բնական բնութագրեր և ապա ավելի ուշ դրանք հավելել հնարածին զարդարիկ տարրերով, որոնցում փորձ է արվում մանրամասնորեն ներկայացնել նախատիպի ողջ հորինվածքը, խորհուրդը՝ արդեն նոր ընկալումներով, հարստացած տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ աշխարհընկալումներով:

Ասվածից հետևում է, որ վերը նշված կամար, թաղ, խորան, խաչքար, մենհիր, խոյ և ընդհանրապես հորինվածքային որևէ տիպ, լինի ճարտարապետության մեջ կամ արվեստի որևէ այլ տեսակում, միշտ ունենալու է իր նախատիպը, որը հիմնված է մարդ՝ բնություն բնափիլիսոփայական ընկալումների արդյունքում ստեղծված խորհրդաբանական պատկերացումների վրա:

Ինչպես ցույց են տալիս Հայկական լեռնաշխարհում պահպանված արտեֆակտները՝ կամար, թաղ, խորան և այլ կորագիծ հորինվածքով արհեստածին կառուցվածքները կայացման բարդ և երկարագիծ ճանապարհ են անցել:

ԵԶՐԱՆԱԳՈՒՄ. Հայկական լեռնաշխարհում պահպանված հուշարձանների հորինվածքային լուծումներում հայտնի որոշ ձևեր կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ. կամարակապ կառույցների համար որպես նախատիպ են հանդիսացել երկնակամարը, ծիածանը, բնական կամարաձև քարայրի տեսքը և այլ բնական տեսանելի երևույթներ, որոնք իրականացվել են «կեղծ կամար» նախաձևի միջոցով՝ նախ ուղղանկյուն, ապա «կամարաձև» լուծումով կառույցի կտրվածքում՝ նախատիպ հանդիսանալով կամար-թաղ, խորան, տրոմպ հորինվածքների համար, զուգահեռաբար հիմք ստեղծելով մուտքելքի՝ ինչպես ուղղանկյուն, այնպես էլ կամարակապ լուծումների համար:

Հաշվի առնելով այն, որ Հայկական լեռնաշխարհում պահպանված մարդկությանը հայտնի բոլոր մշակութային շերտերում (քարիդարյան – Արարատյան թագավորության շրջանի – միջնադարյան) շարունակաբար ստեղծվել և զարգացման ինքնատիպ ու չնդհատվող ճանապարհ են անցել կամար, թաղ, խորան, խոյ, վիշապ, ինչպես նաև կլոր և քառանկյուն (պատկեր 10,11) հատակագծային լուծումներով ճարտարապետական հորինվածքային ձևերը, կարող ենք եզրակացնել, որ այդ հորինվածքների նախատիպերը ձևավորվել են Հայկական լեռնաշխարհում, այսինքն՝ տեղական ծագում ունեն և հայ ճարտարապետության անբաժանելի մասերն են:

Հավելված 1

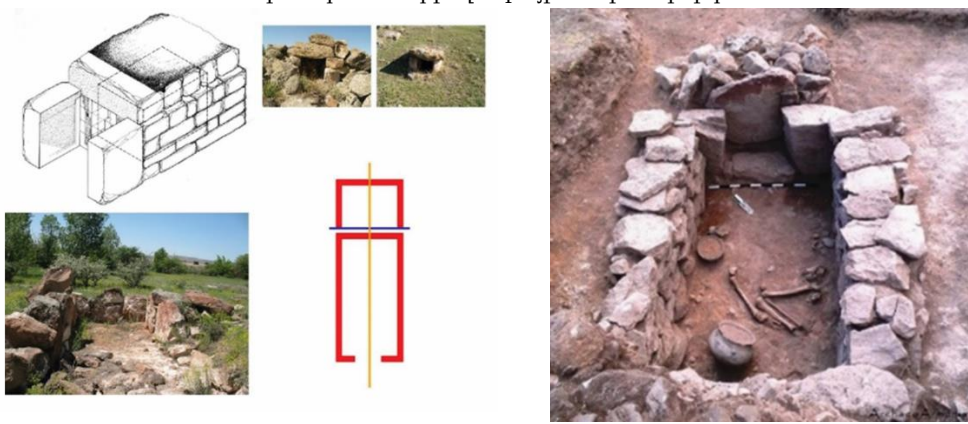
Պատկեր 1, Կամար, թաղի նախատիպերը բնական այրերի, ծիածանի, երկնականարի տեսանելի հորինվածքներում:

Պատկեր 2, Մարդ-երկինք-երկիր, հավերժ, հուշ և այլ փախկապվածությունները ֆիքստոլ ուղղահայացի գաղափարի խտացումը մենաքարի, որպես հետագայում Արարատյան թագավորության շրջանի սեպագիր կոթողի և ապա քրիստոնեական շրջանի խաչքարերի հորինվածքներում

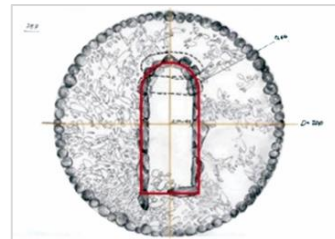
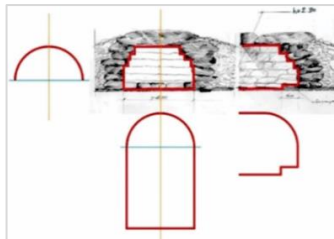
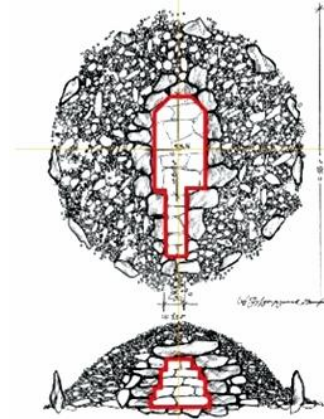
Պատկեր 3. Մուտք-ելք (անցում, միջավայրի փոփոխում) ուղղանկյուն և կամարաձև հորինվածքային նախատիպեր

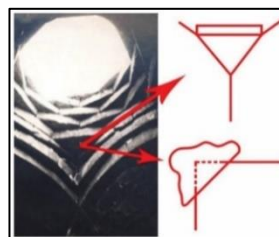
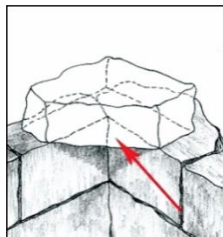
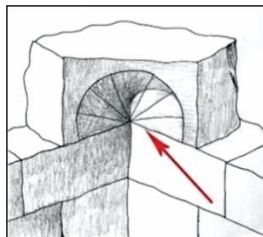
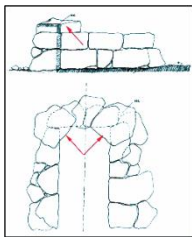
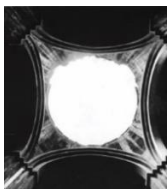
Պատկեր 4. Ուղղանկյուն, քառանկյուն մարդածին հորինվածքների նախատիպեր (ինչպես կառույցի հատակագծային լուծումներում, այնպես էլ կտրվածքներում)

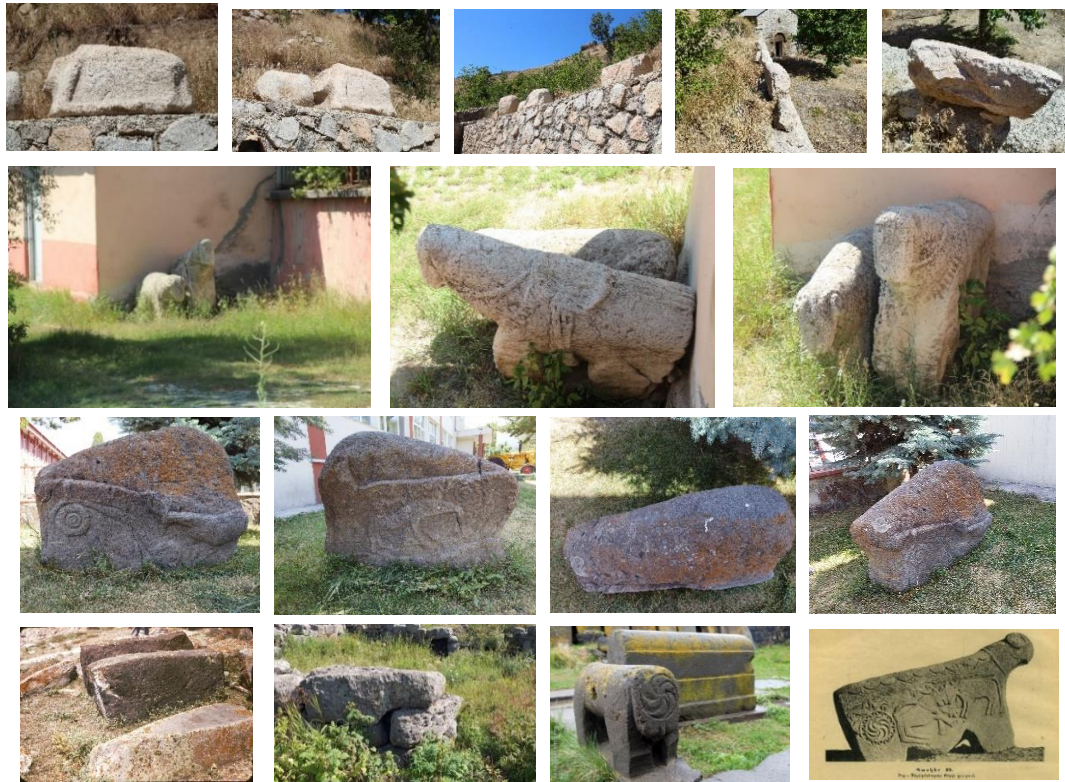
Պատկեր 5. Շրջանաձև և կիսաշրջանաձև հորինվածքների նախատիպերը Հայաստանում

Պատկեր 6. Կամար, թաղ հորինվածքների իրականացման նախատիպերը

Պատկեր 7. Տրոմպ, խորան, գմբեթարդ, գմբեթ, թաղ, կամար հորինվածքային նախատիպերը

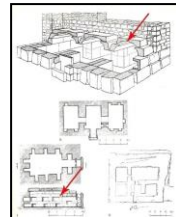
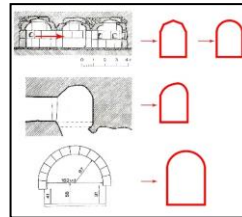
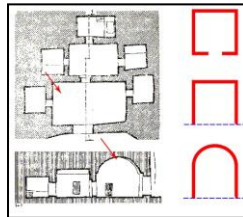
Պատկեր 8. Տայքի Ագորդ, Օլթի, Օլորի խոյա-ձիակերպ կոթողների և այլ նմանատիպ հորինվածքների համեմատական աղյուսակ

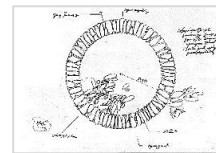
Պատկեր 9. Բազմաթիվ ժայռապատկերներ ցուցում են մարդու կողմից շրջանակ, քառակուսի, կամար, խաչ և այլ պատկերների, որպես (որոշակի պատկերացումներ) նախատիպեր լինելու և հետագայում դրանց կիրառման փաստը:

Պատկեր 10. Շրջանակաձև հատակագծով կացարանների օրինակներ
Շենգավիթից այլ հնավայրերից

Պատկեր 11. Ուղղանկյուն, քառանկյուն մարդածին հորինվածքների նախատիպեր
(ինչպես կառույցի հատակագծային լուծումներով, այնպես էլ կտրվածքում)

Պատկեր 12. Աշտարակաձև կառույցներ, Մոխրաբլուր, Դաշտ

Պատկեր 13. Դամբարանների և «հսկայի տների» օրինակներ, Օշական

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս., Հայրապետյան Ա., *Տայք պատմամշակութային ժառանգություն, մաս Ա (Ազորդագիտոր և Ճակք)*: Գյումրի: 2023: 200 էջ:
2. Գրիգորյան Ա. Հայ քրիստոնեական ճարտարապետությունը և նախաքրիստոնեական մշակույթի ներգործությունը: 2023: 440 էջ:
3. Հարությունյան Վ. Հայկական ճարտարապետության պատմություն: «Լույս» հրատ.: Երևան, 1992: 540 էջ:
4. Հայկական ճարտարապետության պատմություն: 6 հատորով: Հ. 1 (պատ. խմբ.՝ Գ. Ա. Տիրացյան): ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության հուշարձանների հետազոտման կենտրոն: Երևան: 1996: 298 էջ: 48 նկ., էջ 19:
5. Հայաստանի ազգային ատլաս: Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն: Երևան: 2008: Հ. Բ: 264 էջ:
6. «Professor Klaus Schmidt's views on Gobekli Tepe». Archaeo News. Stone Pages. 31 January 2011.

R e f e r e n c e s

1. Akopov A., Nahatakyan D., Hakobyan S., Hayrapetyan A. Tayk: Historical and Architectural Research. Part I (Azordatspor And Chakq) [Tayq. patmachartarapetakan usumnasirutyun, mas A (Azordatspor ev Chakq)], Gyumri, 2023, 200 p. (In Armenian)
2. Grigoryan A. Armenian Christian architecture and the influence of pre-Christian culture, [Hay qristoneakan chartarapetutyun@ ev nakhaqristoneakan mshakuyti nergortsutyun@] 2023, 440 pages (In Armenian)
3. Harutyunyan V. History of Armenian Architecture, [Hay chartarapetutyun patmutyuy], "Luys" State Publishing House, Yerevan, 1992, 540 pages, + photo. (in Armenian)
4. History of Armenian Architecture, in 6 volumes, [Hay chartarapetutyun patmutyuy, 6 hatorov], (Art Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia), ed. council: B.N. Arakelyan et al., National Academy of Sciences of the Republic of Armenia: H.1 (Editor: G.A. Tiratsyan), Yerevan, 1996, 298 pages. (in Armenian)
5. National Atlas of Armenia, Yerevan, Geodesy and Cartography Center, 2008, vol. B, 264 pages. (in Armenian)
6. «Professor Klaus Schmidt's views on Gobekli Tepe». Archaeo News. Stone Pages. 31 January 2011.

Ընդունվել է / Принята / Received on: 30. 03. 2024

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 10. 04. 2024

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 15. 06. 2024

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Աշոտ Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ՝ ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի ճարտարապետության և շինարար. ազգային համալսարան, Երևան, ՀՀ, էլ. huugb'ashothaykazun@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-6467-9672>

Ashot Haykazun GRIGORYAN: Doctor of architecture, professor, National University of Architecture and Construction of Armenia (NUASA), Yerevan, RA, e-mail:ashothaykazun@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-6467-9672>

Ашот Айказун ГРИГОРЯН: доктор архитектуры, профессор, Национальный университет архитектуры и строительства Армении (НУАСА), Ереван, РА, эл. адрес: ashothaykazun@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-6467-9672>

Անի Աշոտի ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ՝ ՀՃՇԱՀ, Երևան, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ, էլ. huugb'ahaykazun@gmail.com, orcid.org/0009-0000-8515-687X

Ani Ashot GRIGORYAN: NUACA, Shirak Center for
Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA,
e-mail: ahaykazun@gmail.com, orcid.org/0009-0000-8515-687X

Ани Ашотовна ГРИГОРЯН: НУАСА, Ереван, Ширакский центр
арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА,
эл. адрес: ahaykazun@gmail.com, orcid.org/0009-0000-8515-687X

Դավիթ Սամվելի ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ՝ ճարտ. թեկնածու, ՀՃԾԱՀ ասիստենտ,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
t.hayugn՝ davit.nahatakyan@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1149-7262

Davit Samvel NAHATAKYAN: PhD in architecture, assistant in NUACA,
Researcher at Shirak Center for Armenologikal.Studies NAS, Gyumri, RA,
e-mail: davit.nahatakyan@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0003-1149-7262>

Давид Самвелович НААТАКЯН: кандидат архитектуры, асистент НУАСА,
научный сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА,
эл. адрес: davit.nahatakan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1149-7262>